

Форманова С. В.

**ПРИКМЕТНИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕГАТИВНОЇ ОЦІНКИ:
АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ**

У статті розглянуто асоціативний експеримент як спосіб виявлення мікросистеми оцінних назв в українській, російській та англійській мовах. На основі опитування респондентів визначено спільні та відмінні риси лексичної семантики прикметників на позначення негативної оцінки.

Ключові слова: асоціація, асоціативний експеримент, прикметники на позначення негативної оцінки, оцінні назви.

Форманова С. В. Прилагательные, обозначающие негативную оценку: ассоциативный эксперимент. – Статья.

В статье рассматривается ассоциативный эксперимент как возможность определения микросистемы оценочных названий в украинском, русском и английском языках. По результатам опроса респондентов определены общие и отличительные черты лексической семантики прилагательных, обозначающих негативную оценку.

Ключевые слова: ассоциация, ассоциативный эксперимент, прилагательные, обозначающие негативную оценку, оценочные названия.

Formanova S. V. Adjectives for designation negative assessment: associative experiment. – Article.

In the article an associative experiment as method of exposure of microsystem of the evaluation names is considered in Ukrainian, Russian and English languages. On the basis of questioning of respondents the general and excellent lines of lexical semantics of adjectives are determined on denotation of negative estimation.

Key words: association, associative experiment, adjectives on denotations of negative estimation, evaluation names.

Застосування міждисциплінарного підходу в сучасних дослідженнях із лексичної семантики надає особливої цінності результатам конкретних наукових розвідок. Урахування системності мови дозволяє проводити вивчення кожного семантичного об'єднання слів як невід'ємної частини загальної системи мови, що припускає можливість моделювання семантичних відношень у лексиці. Контрастивне дослідження лексико-семантичних об'єднань слів різних мов сприяє виявленню таких властивостей лексичної семантики, які відбивають специфіку світобачення лінгвосоціумів.

Нами проведено асоціативний експеримент як засіб виявлення мікросистеми оцінних назв в українській, російській та англійській мовах. Метою статті є виявлення спільного й відмінного в семантиці прикметників на позначення негативної оцінки як фрагмента мовної картини світу, а також визначення закономірностей семантичних розходжень та встановлення їхніх причин. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі завдання: 1) описати асоціативний експеримент як об'єктивний чинник відтворення асоціативних зв'язків у свідомості мовців; 2) обґрунтувати спільне й відмінне в прикметниках на позначення негативної оцінки в українській, російській та англійській мовах; 3) узагальнити результати асоціативного експерименту.

Асоціативний експеримент уперше широко описано А. Тумбом і К. Марте в 1901 році. К. Юнг 1919 року використав його з метою виявлення імпліцитних потягів людини та визначив як прективний текст, що спочатку використовувався в психології для діагностики й психологічних досліджень. Значення експериментальних методик як засобу проникнення в систему мови підкреслювалося американськими психолінгвістами,

такими як Дж. Міллер, Ч. Осгуд, Д. Сусі. Психолінгвістика розвиває експериментальні дослідження мови, започатковані психологічною школою Л.С. Виготського, а також мовознавчими студіями Л.В. Щерби, який одним із перших зрозумів величезне теоретичне й практичне значення введення експерименту в семантику [11, 7]. Пізніше в російській психологічній науці його докладно й послідовно розробляла школа О.М. Леонтьєва та О.О. Леонтьєва як «чисто стохастичний (випадковий, вірогідний) підхід до мовленнєвої поведінки» [6, 45]. Є. Бартмінський зазначає, що повноцінний лінгвістичний аналіз повинен спиратися на дані, отримані з трьох найважливіших джерел: системи мови, матеріалів анкет і текстів [12, 66–67]. Як слушно зауважує Т.Ю. Ковалевська, асоціації є своєрідним експлікатором інфральної архітекτονіки в статуарних інваріантах семантичних зв'язків та віртуальній динаміці смислових варіацій, що доводить необхідність поглибленого вивчення процесів і результатів асоціювання, можливість використання яких у різноманітних наукових дослідженнях (наприклад, мовознавстві, психолінгвістиці, теорії комунікації, сугестивній лінгвістиці, іміджелогії тощо) не підлягає сумнівам [1, 4].

У сучасній психолінгвістиці існують різноманітні методики, спрямовані на дослідження значення слова. Як зазначає О.О. Леонтьєв, вони можуть розподілятися на такі категорії:

- 1) експерименти з найменування;
- 2) експерименти з аплікації суб'єктивного змісту (типу «Що таке «х»?);
- 3) експерименти на можливість/неможливість уживання певного слова в певному контексті;
- 4) експеримент типу «Як це називається?»;
- 5) асоціативні експерименти;

6) експерименти із семантичної близькості слів;

7) експерименти з виявлення залежності психологічного оперування зі словами (наприклад, запам'ятовування) від їхніх змістових характеристик;

8) експерименти, спрямовані на вивчення актуалізації в оперуванні цими словами раніше сформованої установки;

9) експерименти із систематизації понять [7, 7].

Виділяються також експерименти синтагматичні (інформанти мають справу з певними повідомленнями або їхніми фрагментами, реченнями, словосполученнями) та парадигматичні (інформанти оперують окремо взятими словами й оцінюють їх), кількісні (інформанти дають кількісні оцінки значень, семантичної близькості слів тощо) та якісні (інформанти вставляють, замінюють, пересувають слова, не даючи безпосередні кількісні характеристики) [4, 7].

Успіх психолінгвістичного вивчення семантики обумовлюється застосуванням різноманітних методик, зіставленням результатів, отриманих різними методами, без абсолютизації матеріалів одних експериментів і недооцінки інших. Проте найбільш суттєвими методами семантичних досліджень, що розвиваються в межах психолінгвістики, вважаємо два: методику семантичного диференціалу Ч. Осгуда, яку модифіковано в роботах слов'янських дослідників, та методику асоціативного експерименту О.О. Залевської, О.М. Леонтєва.

Для кожного оцінюваного поняття існують два типи шкіл: прямі й метафоричні. Під час використання прямого диференціалу отримуємо деклароване ставлення до оцінюваного поняття, тобто значення поняття, яке людина сама більш-менш усвідомлює та висловлює, наприклад, під час бесіди, опитування чи анкетування. Тобто отримуємо той зріз реального ставлення, який лежить на поверхні й залежить від усвідомлюваних установок, інтересів, поглядів і пріоритетів людини. Натомість під час використання метафоричного диференціалу отримуємо глибинне, приховане, справжнє ставлення людини до оцінюваного поняття, яке вона може навіть не усвідомлювати. Однак саме глибинне ставлення лежить в основі мотивів людини та регулює її дії, вчинки, прийняття рішень тощо.

Психолінгвістичні дослідження фіксують живі асоціативні зв'язки, що існують у свідомості мовців. У монографії Ж. Вандрієса підкреслено: «Слово ніколи не виринає в нашій свідомості самотійно. Навіть коли одне слово в одному значенні присутнє в нашій свідомості, то інші, що залишаються в тіні, а також маса понять та емоцій, з ним пов'язаних найтоншими нитками, щохвилини готові увірватися в нашу свідомість»

[2, 45]. Такий психосемантичний зв'язок між різноманітними мовними одиницями або будь-якими явищами навколишнього світу виявляється в різних ментальних ефектах – виникненні в людській свідомості певних образів, фантомів, загадок в умовах певного вербального стимулювання, і навпаки, у вербальних реакціях на будь-які зовнішні враження, у тому числі й невербальні.

Про необхідність розмежування термінів «асоціація» як «об'єднання» (угруповання слів) та «асоціювання», коли йдеться про психічні асоціації, зауважував Г.С. Шур, запропонувавши власну класифікацію лексичних асоціацій (вона певною мірою враховує класифікації зарубіжних психологів А. Валлона, В. Вундта, мовознавців Дж. Дженікса й С. Сапорти та два закони асоціації Дж. Діза):

1) елементи є асоціативно пов'язаними, якщо між ними існують специфічні й недвозначні розбіжності;

2) елементи є асоціативно пов'язаними, коли вони можуть бути об'єднаними в групу завдяки тому, що їх опис може здійснюватися на основі одного чи двох спільних показників, згідно з яким виділяється три типи асоціацій:

а) онтологічні, що відбивають парадигматичний аспект явищ або спосіб існування елементів, визначаються не суб'єктивним, а соціальним досвідом індивіда;

б) емпіричні, що лежать в основі угруповань елементів відповідно до суб'єктивного досвіду індивіда та так званих парадигматичних і синтагматичних асоціацій (вони обумовлюються екстралінгвістичними чинниками й відбивають їх);

в) психічні, до яких належать «індивідуальні», або «випадкові», асоціації та консоціації [10, 75].

Лексичні асоціації реєструються для вирішення різних наукових завдань. Вони застосовуються в дослідженнях із навчання парним асоціаціям та формування вербальних понять, у вивченні аспектів референції слова, у вимірюванні схожості між словами щодо асоціативних структур, у дослідженні так званого синтагматичного й парадигматичного аспектів опанування мовою.

Психологічна структура значення виявляється системою співвідносності й протиставлення слів у процесі вживання їх у діяльності, проте не в процесі їх зіставлення як одиниць лексики [7, 7].

Р. Ромметвейт розглядає асоціативний стан, викликаний словом, як стан виникнення потенційних асоціацій. Послідовності асоціативних реакцій відбивають тимчасово пов'язаний вибір серед цих потенційних асоціацій. Проведення експериментів, як вільних, так і спрямованих, може виявитися корисним також під час відділення сфери референції слова від його асоціативної структури та під час виділення чисто синтагматичних асо-

ціацій. Отримані результати допоможуть виділити тонкі аспекти моделей значення слова, що виявляють розбіжності, які ми інтуїтивно відчуваємо, наприклад, між поетичними й вульгарними словами, що мають майже однакові сфери референції [8, 53–56].

Сутність асоціативного експерименту полягає в тому, що респондентам пропонують якомога швидше відповісти на слова експериментатора першим словом, яке спаде на думку. За змістом відповідей або характером асоціацій можна говорити про емоції, настанови, уявлення респондента про те чи інше явище. Як слушно зауважує О.М. Леонт'єв, сама можливість асоціативного експерименту зумовлюється тим, що послідовні елементи потоку мовлення пов'язані певною статичною залежністю, яка визначається більше екстралінгвістичними чинниками, ніж лінгвістичними [6, 45]. У такий спосіб результати асоціативних експериментів дають змогу не лише усвідомити механізми глибинних процесів інформаційної обробки, а й визначити адекватні шляхи конструювання ретельних контекстів, через які здійснюється вагомий вплив на поведінку національної аудиторії, а отже, відбувається формування певних констант у площинах раціональної й аксіосистемної свідомості [1, 5].

Ми застосовували асоціативний експеримент для виявлення мікросистеми оцінних назв прикметників із негативною оцінкою та з метою дослідження конкретних виявлень оцінного континууму серед опитуваних. При цьому аналізувалися лексеми, які дозволяють судити про причини, мотиви й форми негативної оцінки та умови її вияву. Як зазначалося вище, асоціативний експеримент може бути вільним і спрямованим. У першому випадку вибір слова-асоціата не спрямовується експериментатором, а в другому інформанту задається установка на певний тип асоціацій. На думку О.О. Леонт'єва, цінним джерелом інформації слугує вільний асоціативний експеримент, здійснений тоді, коли хочуть встановити об'єктивно наявні в психіці носіїв мови семантичні зв'язки слів [5, 9].

О.Ю. Карпенко зауважує, що асоціативний психолінгвістичний експеримент дійсно дозволяє пізнати індивідуальні, ідіолектні фрейми, а через встановлення асоціативних норм – також корпоративні й загальномовні фрейми [3, 187]. Дослідник стверджує, що поняття «асоціативні норми» чітко не окреслюється, оскільки фахівці не мають однозначної думки щодо цієї проблеми. Науковець зазначає, що у вільному асоціативному експерименті існують лише 2 типи реакцій: синтагматичні й парадигматичні. Асоціацій певного третього типу не існує [3, 188].

Н.В. Уфимцевою пораховано, що в російському асоціативному словнику 1977 року представлено

30,5% парадигматичних і 69,5% синтагматичних реакцій [9, 153].

Однак стандартна схема проведення вільного асоціативного експерименту є такою: інформантові пропонується перелік слів-стимулів (усно або письмово); після цього він повинен, не замислюючись, швидко відповісти або написати перше слово, яке спаде йому на думку. Це є реакцією на стимул. Перевага вільного асоціативного експерименту над спрямованим полягає у відносній легкості отримання масового експериментального матеріалу, що потім підлягає багатоаспектній обробці за багатьма параметрами. Щоправда, для аналізу експериментального матеріалу здебільшого використовуються універсальні параметри та схеми упорядкування, що не виходять за межі трьох стандартних типів асоціацій: синтагматичних, парадигматичних і тематичних. Опис такої методики та її результати подано в «Словаре асоціативных норм русского языка» за редакцією О.О. Леонт'єва 1977 року, у «Словнику асоціативних норм української мови» Н.П. Бутенко 1979 року. Зразком спрямованого експерименту є «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» Н.П. Бутенко 1989 року, двотомний «Український асоціативний словник» С.В. Мартінек 2007 року. Заслуговує на увагу також експеримент, проведений В.Д. Ужченком із метою визначення ступеня мотивованості ідіом української мови, коли від респондентів вимагалось відповісти на таке запитання: «Чому ми так говоримо?»

Методика проведення експериментів під час визначення прикметників зі значенням негативної оцінки (далі – НО) передбачає вирішення комплексу завдань:

- 1) добір прикметників зі значенням НО;
- 2) обґрунтування відбору інформантів;
- 3) підготовка завдань;
- 4) визначення часу, місця й способу проведення експерименту;
- 5) визначення методики обробки матеріалів;
- 6) перевірка результатів експерименту.

Перед формуванням конкретного завдання, а головне – під час вибору гіпотези, що перевіряється, необхідно виділити всередині дифузного поняття певне «ядро» та пам'ятати, що вірогідні результати експерименту стосуються саме цього «ядра», а не всього комплексу ідей, асоціацій, метафор, пов'язаних із вихідною метафорою – моделлю. Проте експериментальні дані, які не належать до «ядра», також є важливими для дослідження, оскільки в «периферійній зоні» експериментальних даних відбивається специфіка індивідуальної предикації й трансформування форм мовленнєвої діяльності, які психологізуються.

Прикметники на позначення НО відбивають особливості мовної картини світу соціуму на ос-

нові образного уявлення дійсності. Образна основа прикметників на позначення НО – один із способів, яким «дух народу» (за визначенням В. Гумбольдта) втілює себе у світобаченні, а через нього – у мові. Ефективним засобом його об'єктивації виступає асоціативний експеримент, який дозволяє перевірити вищезазначене.

Нами було проведено вільний асоціативний експеримент студентів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, Одеської національної академії будівництва й архітектури, Одеського національного медичного університету. Їм було запропоновано прикметники з НО, до яких слід було дібрати асоціації. Експеримент відбувався протягом семи місяців (січня – березня 2005 року та лютого – травня 2014 року) та реалізувався у формі анонімного письмового опитування.

В експерименті брали участь 250 респондентів віком від 17 до 26 років. Вік опитаних студентів нами було обрано невипадково. Цей період, окрім сформованої особистості, особливостей поведінки й стилів спілкування, характеризується сталістю певних стереотипів і мотивацією їх незмінності або спроб подолання. Перед початком експерименту інформанти проходили інструктаж, щоб відтворити реальні асоціації, закладені в підсвідомості. Потім експериментатор читав слова в такому темпі, щоб інформанти мали для написання слова-стимулу 5–7 секунд.

У мовознавстві оцінні назви розглядаються з позиції «оцінка маркована/немаркована», «оцінка позитивна/негативна». В українській і російській мовах через підвищену емоційність носіїв прикметники на позначення НО вживаються частіше, ніж в англійській мові, що свідчить про розбіжності у визначенні оцінки. Спільним у використанні прикметників на позначення НО в українській, російській та англійській мовах є те, що вони вживаються переважно зі зневажливою конотацією та позначають негативні якості. Порівняймо: рос. – *дурной*, укр. – *дурний*, англ. – *nasty*; рос. – *пьяный*, укр. – *п'яний*, англ. – *boozy*; рос. – *тупой*, *никудышный* (розм.), укр. – *великорозумний* (ірон.), *тупий* (лайл.), англ. – *stupid*.

Як засвідчують дані, отримані під час асоціативного експерименту, діапазон асоціативів аналізованих прикметників становить від найменшої кількості (укр. – *гіркий*, рос. – *голубой*, англ. – *sharp*) до найбільшої кількості (укр. – *недорікуватий*, рос. – *конченый*, англ. – *biped*). Більшість асоціацій у трьох мовах виникло з прикметниками, що характеризують людину. Підкласи характеристики волосся, очей, ваги, зовнішності в трьох мовах заповнено рівномірно. Наприклад, в українській мові з прикметником *жорсткий* виникли асоціації *волосся, одяг, поведінка, пасок, рука, светр, у*

російській – *взгляд, кулак, обувь, одежда*, в англійській – *boots, fabric, foot, hand, trousers*.

Асоціативний експеримент проводився серед студентів різних вищих навчальних закладів, серед них були також студенти-іноземці. Безумовно, такі чинники, як вік, професія, освіта, характер тощо, накладають певний відбиток на свідомість, тому відповіді учасників експерименту мали значні розбіжності, які залежали від їхньої ментальності й мовної картини світу. Наприклад, у студентів-медиків із прикметниками *гострий, тупий* виникли асоціації *біль, голка*, що характерно для їхнього фаху; у студентів-філологів із прикметниками *огидний, негарний* виникли асоціації *Квазимодо*; у студентів-будівельників із прикметниками *дурний, нахабний* виникла асоціація *прораб*.

Аналіз експериментальних даних дозволяє зробити такі висновки:

про конотативний потенціал українських, російських та англійських прикметників свідчать певні параметри (обсяг асоціативної структури прикметників на позначення НО складає від 1 до 12; прикметники на позначення НО у свідомості носіїв мови мають власний асоціативний потенціал та осмислюються ними як окремий мовний стимул);

2) результати аналізу даних асоціативного експерименту підтверджують думку про те, що конотація прикметників на позначення НО формується внаслідок взаємодії певного комплексу параметрів і залежить від національно-мовної картини світу;

3) більшість асоціацій у трьох мовах (з інформантами-носіями) виникли з прикметниками, які характеризують людину. Підкласи характеристики волосся, очей, ваги, зовнішності заповнено рівномірно;

4) значення негативної оцінки мають такі прикметники: укр. – *бракований, зламаний, знівечений, непридатний, негарний, підроблений, поганий, помилковий, жирний, розфарбований*; рос. – *испорченный, негодный, неправильный, поломанный, третьесортный, вредный, жирный*; англ. – *bad, unusable, fat, nutritious*;

5) українська, російська та англійська мови мають морфологічні розбіжності: в українській і російській мовах прикметник змінюється за родами, числами й відмінками; ці його форми залежать від іменника, з яким прикметник узгоджується (*поганий кінь, поганого коня, поганому коню* тощо, *голая телка, голой телке, голу телку* тощо); прикметник в англійській мові не змінюється ні за родами, ні за числами, ні за відмінками (*a cruel man, cruel people, with a cruel men*).

Отже, застосування психолінгвістичних підходів до вивчення семантичної структури слова є успішним і вдалим, оскільки дозволяє не лише виявити мікросистему оцінних назв, а й схарактеризувати їхні національно-мовні особливості.

Література

1. Асоціативний словник української рекламної лексики / : Т.Ю. Ковалевська, Г.Д. Сологуб, О.В. Ставченко. – О. : Астропринт, 2001. – 116 с.
2. Вандриес Ж. Лингвистическое введение в историю / Ж. Вандриес. – пер. с фр. – М. : СОЦЭКГИЗ, 1937. – 410 с.
3. Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики : [монографія] / О.Ю. Карпенко. – О. : Астропринт, 2006. – 328 с.
4. Клименко А.П. Психолінгвістика / А.П. Клименко. – Минск : Мин.ГПІИЯ, 1982. – 99 с.
5. Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах / А.А. Леонтьев // Словарь ассоциативных норм русского языка / под ред. А.А. Леонтьева. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1977. – С. 5–17.
6. Леонтьев А.Н. О социальной природе психики человека / А.Н. Леонтьев // Вопросы философии. – 1961. – № 1. – С. 26–40.
7. Леонтьев А.А. Психолінгвістический аспект языкового значения / А.А. Леонтьев // Принципы и методы семантических исследований / под ред. В.Н. Ярцевой. – М. : Наука, 1976. – С. 5–40.
8. Ромметвейт Р. Слова значения и сообщения / Р. Ромметвейт // Психолінгвістика за рубежом / отв. ред. : А.А. Леонтьев и Л.В. Сахарный. – М. : Наука, 1972. – С. 53–66.
9. Уфимцева Н.В. Опыт экспериментального исследования развития словесного значения / Н.В. Уфимцева // Психолінгвістические проблемы семантики / отв. ред. : А.А. Леонтьев, А.М. Шахнарович. – М. : Наука, 1983. – С. 140–180.
10. Шур Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Шур. – М. : Наука, 1974. – 256 с.
11. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
12. Bartmiski J. Podstawy lingwistycznych badan nad stereotype – na przykladzie stereotypu matki / J. Bartmiski // Język a kultura. – 1988. – № 12. – S. 66–67.